

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЧИННИКІВ ОСОБИСТІСНОГО ТА МІЖОСОБИСТІСНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ЧЛЕНІВ СІМЕЙ, ЩО МАЮТЬ ПРОБЛЕМНИХ ДІТЕЙ, ЗА КРИТЕРІЄМ СІМЕЙНОГО СТАТУСУ

Мушкевич Мирослава

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна,
mira_mush@yahoo.com

У статті представлено емпіричне дослідження особистісних та міжособистісних чинників членів сімей, що мають проблемних дітей, за критерієм сімейного статусу – повна чи неповна сім'я. За допомогою стандартизованих методик на вивчення акцентуацій характеру особистості, особистісних особливостей, батьківського ставлення, аналізу сімейних взаємин та статистичного аналізу визначені середні значення чинників особистісного й міжособистісного функціонування членів сімей, котрі мають проблемних дітей; виділені їхні достовірні відмінності в рівнях вираження виділених чинників. Підкреслено, що представники з неповних сімей, порівняно з повними, більшою мірою сповідують потуральну стратегію виховання дитини з елементами підвищеної протекції. Визначено, що в членів неповних сімей, на відміну від повних, вищий ризик прояву іпохондричних настанов щодо дитини. Доведено, що представники неповних сімей більшою мірою від представників повних сімей характеризуються екстравертованою особистісною диспозицією й проявляють високий ступінь цілеспрямованості, незалежності, енергійності, самостійності, демонстративності, егоцентризму, відкритості до спілкування з людьми, екстравертованості. Установлено, що для членів сімей із неповних родин більшою мірою характерні завзятість, ініціативність, цілеспрямованість, кмітливність, активність, яскраво виражені організаторські здібності. Зазначено, що вони більшою мірою, ніж члени повних сімей, характеризуються поверховістю, нездатністю довго зосереджуватися на конкретній справі чи думці, постійною метушню, перестрибуванням з однієї справи на іншу, неорганізованістю, легковажністю, готовністю до безоглядного ризику, цілковитою непостійністю проявів, залежністю від інших і відсутністю вольового контролю в регуляції власної поведінки.

Ключові слова: повна сім'я, неповна сім'я, проблемна дитина, особистісні чинники, міжособистісні чинники.

Mushkevych Myroslava. Psychological Peculiarities of Factors of Personal and Interpersonal Functioning of Family Members with Problem Children on the Basis of Family Status. The article presents an empirical study of personal and interpersonal factors of family members with problematic children on the criteria of family status – full or incomplete family. By means of standardized methods for studying accentuations of personality character, personality traits, parental attitude, analysis of family relationships and statistical analysis, the average values of factors of personal and interpersonal functioning of family members with problem children are determined; their significant differences in the levels of expression of the selected factors are highlighted. It is emphasized that representatives from incomplete families, compared to full families, are more likely to profess a patronizing strategy of raising a child with elements of high protection. It has been determined that incomplete family members, unlike full family members, have a higher risk of hypochondriacal attitudes towards the child. It is proven that representatives of incomplete families, more than representatives of full families, are characterized by extraverted personal disposition and exhibit a high degree of determination, independence, energy, independence, demonstrativeness, self-centeredness, openness to socializing with people, extraversion. It has been established that members of incomplete families are more characterized by persistence, initiative, commitment, ingenuity, activity, and pronounced organizational skills. It is stated that they, more than members of complete families are characterized by superficiality, inability to focus on a particular case or thought for a long time, constant turmoil, jumping from one case to another, disorganization, light-heartedness, readiness for negligent risk, complete inconsistency of behaviour, dependence on others and the lack of volitional control in regulating one's behaviour.

Key words: full family, incomplete family, problematic child, personal factors, interpersonal factors.

Мушкевич Мирослава. Психологические особенности факторов личностного и межличностного функционирования членов семей, имеющих проблемных детей по критерию семейного статуса. В статье представлено эмпирическое исследование личностных и межличностных факторов членов семей, имеющих проблемных детей, по критерию семейного статуса – полная или неполная семья. При помощи стандартизированных методик на изучение акцентуаций характера личности, личностных особенностей, родительского отношения, анализа семейных взаимоотношений и статистического анализа определены средние значения факторов личностного и межличностного функционирования членов семей, имеющих проблемных детей; определены их достоверные различия в уровнях выражения выделенных факторов. Подчеркивается, что представители неполных семей, по сравнению с полными, в большей степени исповедуют потакающую стратегию воспитания ребенка с элементами повышенной протекции. Определяется, что у членов неполных семей, в отличие от полных, высокий риск проявления ипохондрических установок относительно ребенка. Доказано, что представители неполных семей

в большей степени, по сравнению с полными, характеризуются экстравертированной личностной диспозицией и проявляют высокую степень целеустремленности, независимости, энергичности, самостоятельности, демонстративности, эгоцентризма, открытости к общению с людьми, экстравертованости. Установлено, что для представителей неполных семей в большей степени характерны упорство, инициативность, целеустремленность, находчивость, активность, ярко выраженные организаторские способности. Указывается, что они в большей степени, чем члены полных семей, характеризуются неспособностью долго сосредотачиваться на конкретном деле или мысли, постоянной суетой, перепрыгиванием с одного дела на другое, неорганизованностью, легкомыслием, готовностью к безоглядному риску, полной непостоянностью проявлений, зависимости от других и отсутствием волевого контроля в регуляции собственного поведения.

Ключевые слова: полная семья, неполная семья, проблемный ребенок, личностные факторы, межличностные факторы.

Постановка наукової проблеми та її значення. Процеси зміни в системах соціальних ролей, загальноприйнятих норм, цінностей та установок зачепили всі соціальні інститути, зокрема й сім'ю. Сімейні стосунки в останні десятиліття змінюються під впливом різних чинників, що зумовлюють трансформацію ціннісних орієнтацій і поглядів на шлюб та сім'ю. Причина цього – низка специфічних тенденцій, характерних для сучасного етапу розвитку суспільства. В. Моляко найбільшою називає проблему психологічної неготовності окремих людей до швидких змін, творчої діяльності в нових ускладнених умовах, раціональних дій. На думку вченого, більшість ускладнень, які нині з'явилися, пов'язані саме з психологічними чинниками (Моляко, 2017).

Аналіз останніх досліджень. Для нас особливо цікаві внутрішньосімейні чинники, серед яких Т. Андреева, А. Антонов, В. Медков (Антонов, 1996; Андреева, 2000) відзначають посилення індивідуалістичних тенденцій в ієрархії життєвих цінностей подружжя (процес заміни феміліцентризму егоцентризмом), тобто зростання значення індивідуальних потреб, мотивів, цінностей шлюбних партнерів; ослаблення диференціації чоловічих і жіночих ролей і в родині, і поза нею; збільшення цінності позасімейних взаємин шлюбних партнерів; зниження значущості соціальних норм та зобов'язань як регуляторів подружніх відносин; підвищення статусу функцій сім'ї, які раніше називалися неспецифічними, пов'язаних із турботою про емоційно-психологічний комфорт особистості; посилення тенденції до неповної сім'ї.

Звертаючись до психологічних досліджень неповних сімей, учені відзначають епізодичність виховних впливів на дітей, брак сімейних взаємин, що призводить до «емоційного відторгнення» батьків дітьми, непорозуміння з мікросередовищем, неузгодженість поглядів батьків на виховання дітей. Водночас думка дослідників-психологів щодо благополуччя/неблагополуччя неповних сімей неоднозначна. Окремі дослідження демонструють, що неповна сім'я умовно неблагополучна через неповноту своєї структури, але в таких сім'ях простежуємо тенденцію продуктивного подолання життєвих труднощів, що робить їх успішними, а відповідно – такими, що нормально функціонують (Боуен, 1978). Виокремлюють певні особливості неповної сім'ї, завдяки яким вона легше пристосовується до несприятливих умов: гнучкість взаємин, середній ступінь чіткості у формулюванні рольових очікувань, «відкритість» у сприйнятті довкілля, відсутність тенденції ігнорування певної частини інформації щодо світу.

Неоднозначність підходів до розуміння чинників особистісного й міжособистісного функціонування членів неповних сімей спонукала нас до вибору на пряму дослідження. Основну вибірку сукупність становили сім'ї з проблемними дітьми дошкільного та молодшого шкільного віку, оскільки на сьогодні катастрофічно збільшується кількість проблемних дітей і їх одразу видно за зовнішніми ознаками відчуження, замкнутості, агресивності, імпульсивності. Водночас немає однозначного визначення терміна проблемної дитини, яке часто поєднують із поняттям «дитина з особливими потребами». Ми звертаємося до трактування В. Жмурова, де проблемна дитина – це та, через поведінку якої дорослі не можуть із нею ефективно взаємодіяти (за умови, що в самих дорослих відсутня проблемна поведінка) (Жмуров, 2012). До цієї категорії належать агресивні діти, імпульсивні, гіперактивні, невпевнені в собі, депресивні, віктимні, емоційно холодні, байдужі діти, неконтактні та сором'язливі тощо. У дослідженнях Ж. Глозман цих дітей позначено термінами «атиповий розвиток», «іррегулярний психічний розвиток» або «проблемні діти» – це відхилення від норми, непідпорядкованість порядку, нерівномірність, що виникає внаслідок індивідуальних особливостей онтогенезу дитини й не пов'язані з будь-якою патологією мозку або психіки. При хороших компенсаторних можливостях і сприятливих умовах розвитку (особливо в сімейному середовищі, де основними впливовими особами є дорослі члени сім'ї), дитина може досягти середньонорматив-

них показників. Інакше можемо очікувати грубих проявів дизонтогенезу та соціальної дезадаптації (Глозман, 2018).

Мета нашого дослідження – вивчення психологічних чинників особистісного й міжособистісного функціонування членів сімей, що мають проблемних дітей, за критерієм сімейного статусу (повна – неповна).

Завдання дослідження передбачає здійснення статистичного аналізу даних, отриманих під час факторизації вихідного емпіричного фактажу. Предметом статистичного аналізу на цьому етапі стала перевірка значимості відмінності в рівні вираження особистісних чинників досліджуваних, згрупованих на підставі критерію сімейного статусу.

До **методів та методик** емпіричного дослідження ввійшли стандартизовані психодіагностичні засоби – тести-опитувальники для вивчення акцентуацій характеру (А. Егідес у модифікації І. Слободянюка, О. Холодової, О. Олексенко (Егідес, 2002; Слободянюк, 1996)), батьківського ставлення (А. Варга, В. Столін (Варга, 2011; Бодальов, 2000)), для аналізу сімейних взаємин (Е. Ейдемільер, В. Юстицік (Ейдемільер, 1993)), Фрайбурзький особистісний опитувальник (FPI) (Луценко, 2016). Використано такі статистичні методи: а) для порівняння середніх значень особистісних чинників у досліджуваних – метод порівняння середніх значень (Compare Means) (Бююль, 2002); б) для визначення достовірних відмінностей у середніх значеннях особистісних чинників досліджуваних, диференційованих за критерієм «статусу сім'ї» (неповна, повна) – непараметричний критерій відмінностей для незалежних вибірок Манна-Вітні (Mann-Whitney Test) (Наследов, 2004).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Проведе дослідження включає матеріали наших попередніх науково-емпіричних пошуків, у яких, підсумовуючи статистичний аналіз із виявлення факторної структури характеристик членів сімей із проблемними дітьми, виділено факторну модель особистісних та міжособистісних характеристик членів сімей із повних і неповних сімей. Вона складається з десяти інтегральних особистісних чинників, які характеризують досліджуваних нашої вибіркової сукупності:

1) «авторитарна виховна диспозиція» (інформативність – 10,7 %) – виражений авторитарний (жорсткий) стиль виховання дитини з еле-

ментами ігнорування її потреб, надмірністю заборон, санкцій, байдужістю та тотальним контролем за всіма сферами її життєдіяльності, що можуть провокувати в дитини спалахи агресивності, грубості, обману, маніпуляції, підозрілості, постійної напруги й тривоги, ворожості до оточення, виключають душевну близькість, почуття прихильності;

2) «потуральна виховна диспозиція» (інформативність – 6,0 %) – потуральний стиль виховання дитини поєднується з елементами підвищеної протекції, при якому в дитини відбувається формування якостей некритичної вседозволеності й доступності об'єкта бажань і потреб;

3) «конструктивна виховна протекція» (інформативність – 5,9 %) – виховання в дитини людяності, співпереживання, емпатії, тобто тих рис характеру, які визначають моральний розвиток особистості;

4) «психастенічна особистісна диспозиція» (інформативність – 5,1 %) – домінування тривожно-помисливих тенденцій із проявом постійної невпевненості в собі, нерішучості, боязкості й уразливості, що стимулює в дітей віддзеркалювання таких самих характеристик у поведінці й емоційних проявах;

5) «амбівалентна особистісна диспозиція» (інформативність – 5,1 %) – поєднує в собі ознаки психопатологічної депресивності, драгтивності, емоційної нестійкості та відкритості соціальному оточенню, прагнення до довірливої й відвертої взаємодії. Може викликати в дітей непослідовність поведінки та емоцій;

6) «поблажливо-байдужа особистісна диспозиція» (інформативність – 4,9 %) – невимогливе батьківське ставлення до дитини, що може стимулювати інфантилізацію дитини, невміння взаємодіяти із соціумом, неможливість самоствердитися серед однолітків;

7) «домінантно-агресивна особистісна диспозиція» (інформативність – 4,6 %) – реактивна та спонтанна агресивність як атрибутивні характеристики «чоловічого» поведінкового патерну, що проявляється у вираженому прагненні до домінування у формі як реактивної, так і ситуативної агресії. Може провокувати в дітей екстрапунітивну реакцію з проявом негативних емоцій на інших, агресивні форми поведінки (вербальну й емоційну форми агресії), або ж сприятиме інтропунітивним реакціям, що характеризується внутрішньою спрямованістю («відхід у себе»), що призводить до самоагресії;

8) «екстравертована особистісна диспозиція» (інформативність – 4,4 %) – особистісна орієнтація на зовнішні аспекти дійсності (на со-

ціальні взаємини, сферу спілкування тощо). Може формувати в дитини поверховість суджень, нездатність розуміти свої емоції, зважати на інших;

9) «інтровертовано-педантична особистісна диспозиція» (інформативність – 4,4 %) – високий рівень консервативного педантизму на основі особистісної інтровертованої орієнтації, що сприяє розвитку в дітей сором'язливості, непевності, боязні самоствердження, негнучкості поведінки;

10) «пасивно-захисна особистісна диспозиція» (інформативність – 4,2 %) – низький рівень прояву соціальної активності, високий – особистісної невротизації; схильність до стресового реагування на звичайні життєві ситуації; низький рівень захищеності від впливу стресових чинників, що дає змогу стверджувати про особистісний симптомокомплекс пасивно-захисного характеру й у дітей.

Порівняння середніх значень особистісних та міжособистісних чинників членів сімей проблемних дітей щодо статусних сімейних відмінностей дало змогу виявити низку важливих тенденцій: залежно від сімейного статусу (неповна/повна) середні значення їхніх особистісних чинників розподілилися так (див. табл. 1).

Таблиця 1

Середні значення особистісних чинників досліджуваних залежно від сімейного статусу

Сімейний статус		Особистісні чинники									
		чинник 1	чинник 2	чинник 3	чинник 4	чинник 5	чинник 6	чинник 7	чинник 8	чинник 9	чинник 10
Неповна	Середнє	-0,035	0,12	0,236	0,236	-0,078	0,025	0,041	0,328	0,016	0,054
	Ст. відхил.	1,06	0,857	0,933	0,925	1,11	1,17	0,940	1,01	0,975	0,857
Повна	Середнє	0,005	-0,035	0,039	-0,039	0,013	-0,004	-0,006	-0,054	0,002	-0,009
	Ст. відхил.	0,990	1,01	0,00	1,00	0,980	0,968	1,01	0,987	1,00	0,02

Залишимо поза докладною увагою ті відмінності в середніх значеннях особистісних чинників досліджуваних, які не мають статистично значимого характеру. Ураховуючи отримані результати, узагальнення даних табл. 1, проведемо на основі проаналізованих достовірних відмінностей у рівні вираження особистісних чинників досліджуваних (див. табл. 2).

Таблиця 2

Статистична значимість відмінностей у рівні вираження особистісних чинників досліджуваних залежно від сімейного статусу

	Особистісні фактори									
	чинник 1	чинник 2	чинник 3	чинник 4	чинник 5	чинник 6	чинник 7	чинник 8	чинник 9	чинник 10
p	0,880	0,016	0,050	0,059	0,720	0,953	0,678	0,014	0,994	0,532

Ураховуючи дані табл. 2, можемо стверджувати, що достовірні відмінності в рівні вираження особистісних чинників у досліджуваних із різним сімейним статусом виявлені щодо «екстравертованої особистісної диспозиції» (чинник 8) ($p < 0,05$), «потуральної виховної диспозиції» (чинник 2) ($p < 0,05$) і «конструктивної виховної протекції» (чинник 3) ($p < 0,05$). Ледь не потрапляє в зону статистичної значимості чинник «психастенічної особистісної диспозиції» (чинник 4) ($p = 0,059$), тому можемо обмежитися лише загальним аналізом релевантних йому тенденцій.

Докладний аналіз даних табл.1 дає підставу виявити, що в досліджуваних із неповних сімей середні значення «екстравертованої особистісної диспозиції» (чинник 8) виявилися достовірно вищими, ніж у досліджуваних із повних сімей. Це ж закономірно й для «потуральної виховної диспозиції» (чинник 2) та «конструктивної виховної протекції» (чинник 3). На рівні тенденцій відзначимо «психастенічну особистісну диспозицію» (чинник 4), середні значення якого достовірно більш виражені в досліджуваних із неповних сімей.

Якщо врахувати змістовні характеристики – «екстравертованої особистісної диспозиції» (чинник 8) (див. табл. 1–2), то стає очевид-

ним, що досліджувані з неповних сімей більшою мірою, ніж із повних, проявляють високий ступінь цілеспрямованості, незалежності, енергійності, самостійності, демонстративності, егоцентризму, відкритості для спілкування з людьми, екстравертованості. Для них у певних несприятливих життєвих обставинах характерні дратівливість, гнівливість, авторитарність, байдужість до чужого горя, відсутність душевності в стосунках із людьми тощо.

Для представників неповних сімей більшою мірою властиві завзятість та ініціативність, комунікабельність і цілеспрямованість, кмітливість й активність, яскраво виражені організаторські здібності, самостійність і готовність узяти на себе керівництво; товариськість, відвертість, швидкість переключення в справах та спілкуванні, доброзичливість. Проте вони більшою мірою, ніж представники повних сімей, характеризуються поверховістю, нездатністю довго зосереджуватися на конкретній справі чи думці, постійною метушнею, перестрибуванням з однієї справи на іншу, неорганізованістю, легковажністю, готовністю до безоглядного ризику; цілковитою непостійністю проявів, залежністю від інших та відсутністю вольового контролю в регуляції власної поведінки.

Загалом можемо стверджувати, що досліджувані – представники неповних сімей, порівняно з досліджуваними з повних, більшою мірою зорієнтовані на зовнішні аспекти дійсності (на соціальні взаємини, сферу спілкування тощо). Це пояснюють результати дослідження О. Емішянц, які засвідчують, що в більшості досліджуваних із неповних родин високий рівень самоактуалізації – 54,3 % (Емішянц, 2013). Не маючи постійної підтримки, покладаючись здебільшого на себе, вони досить швидко формують власну систему ціннісних орієнтацій, що визначає характер змісту й засобів досягнення провідних життєвих цілей особистості, а тому стають основою соціальної поведінки та самоактуалізації. Вони не чекають, що інші відкладатимуть свої справи та допомагатимуть їм, а розвивають у собі відповідальність за власні цілі та дії. Досліджувані з неповних сімей компетентні в часі. Вони схильні до перебування в стані активності «тут і тепер».

Ця група досліджуваних за потреби робить вибір на користь власного розвитку, а не формування «зони комфорту». Кожна особистість обирає між розвитком і безпекою, прогресом та регресом. Кожен вибір має свої позитивні й негативні аспекти. Обирати безпечно – це залишатись у знайомому, але є ризик, що це втратить

актуальність, стане застарілим. Обирати зростання – відкрити себе новому, несподіваному досвіду, ризикувати зіткнутися з невідомим. Дослідження засвідчило, що високого рівня самоактуалізації досягли саме досліджувані з неповних сімей (54,3 %), порівняно з повними (20 %). Перші ефективніше сприймають реальність і компетентніші в часі. Вони приймають інших такими, які вони є, і не чекають, що оточення змінюватися залежно від їхніх побажань. Після процедури крос-табуляції визначено, що соціальний інтерес досліджуваних із повних сімей має високий рівень – 46,7 %, середній рівень – 37,8 %.

Ці досліджувані прагнуть співпрацювати з іншими людьми для досягнення спільних цілей. Навички співробітництва з іншими досліджуваними з повних сімей отримували безпосередньо в найближчому оточенні й під час соціалізації. Проте лише 22 % досліджуваних із повних сімей мають високий рівень соціального інтересу, 29,5 % – середній і 48,5 % – низький. Це може бути зумовлено тим, що в повних сім'ях досить часто наявне задоволення особистісних потреб. Тому особистість відчуває певні труднощі зі співпрацею з іншими людьми, адже для досягнення суспільних цілей часто потрібно ставити в пріоритет інтереси групи, а не власні бажання.

Грунтуючись на результатах кореляційного аналізу, ми з'ясували зв'язок самоактуалізації ($r=0,506$, $p\leq 0,001$) з інтернальним локусом контролю. Це дає змогу стверджувати, що особистості, які беруть відповідальність за своє життя, вважають, що вони змогли реалізувати власні плани та здатні й надалі з успіхом досягати цілей і в майбутньому. Визначено, що досліджувані з неповної сім'ї мають вищий рівень самоактуалізації, порівняно з досліджуваними з повної сім'ї. Установлено, що респонденти з високим рівнем самоактуалізації мають високий рівень соціального інтересу й інтернальний локус контролю.

Наступний значимий особистісний чинник – «потуральна виховна диспозиція» (чинник 2). Якщо врахувати його змістовні характеристики (див. табл. 1–2), то очевидно, що представники неповних сімей, на відміну від повних, демонструють особистісну настанову на реалізацію стратегії потуральної протекції у сфері виховання дитини, зумовлену, насамперед, розширенням сфери батьківських почуттів. Вони більш схильні до утвердження та пропагування в сім'ї культу дитини; хочуть, щоб вона стала для них чимось більшим, ніж просто дитиною; щоб задовольняла хоча б частину потреб, які в повній сім'ї

повинні бути задоволені в психологічних відносинах подружжя (це потреби у взаємній винятковій прив'язаності). Звідси – ризик виникнення підвищеної потуральної або домінантної протекції. Також досліджувані з неповних сімей більшою мірою прагнуть до максимального та некритичного задоволення будь-яких потреб дитини: матеріально-побутових, духовних (насамперед в емоційному контакті з батьками, спілкуванні з ними, їхній любові й увазі); або взагалі не використовують будь-яких форм покарання дитини, або ж роблять це вкрай мало. Сумніваючись у результативності будь-яких покарань, такі батьки у виховному процесі надають перевагу різним формам заохочення дитини та стимулювання.

Можемо стверджувати, що представники неповних сімей, порівняно з іншими досліджуваними, більшою мірою сповідують потуральну стратегію виховання дитини з елементами підвищеної протекції. Цей «виховний» патерн відображає їх особистісну диспозицію на виховання в дитини якостей некритичної вседозволеності й доступності об'єкта бажань і потреб. Гіперпротекція передбачає, що батьки концентруються на стані здоров'я дитини, її соціальному статусі, очікуванні успіхів, часто недооцінюючи індивідуально-психологічні особливості. Унаслідок цього – невідповідність вимог можливостям дитини, намагання догодити всім породжує страх перед труднощами та невдачами. Тривожність, невпевненість, негативне ставлення до самого себе призводять до соціальної ізоляції, залишаючи дитину наодинці зі своїми проблемами й труднощами. Дитина, яку виховує один із батьків, стає «кумиром сім'ї». Характерна ознака такого типу неправильного виховання – нав'язування дитині думки про те, що вона надзвичайна, виняткова. Батьки захоплюються її надуманими талантами та перебільшують її здібності. Як наслідок, у характері дитини закріплюються егоїстичні тенденції, надмірно завищена самооцінка, істеричні реакції.

В. Костів, З. Матейчек, Л. Чуйко зазначають, що через неповноцінність у вихованні в неповній родині можемо назвати кілька основних помилок (Костів, 2001; Матейчек, 1980; Чуйко, 1975):

- по-перше, гіперопіка, коли дитина та проблеми, пов'язані з нею, – на першому місці в системі життєвих цінностей;
- по-друге, відстороненість матері від виховного процесу й надмірна орієнтація на матеріальну турботу про дитину. Згодом така дитина починає очікувати від матері більшої уваги, але через те, що

вона вже не в змозі виконувати запити, що зростають, це стає причиною численних конфліктів і переживань; перешкоджання контактам дитини з батьком тощо.

Причини таких ситуацій можуть бути різними – починаючи від безвідповідальності, надлишку інтересів, задоволенню яких дитина заважає, недоброзичливого ставлення до неї, аж до алкоголізму матері, безладності в сексуальних відносинах тощо. Усі ці проблеми та помилки призводять до формування в дітей різноманітних комплексів і часто стають причиною їхньої асоціальної поведінки.

Перейдемо до аналізу й інтерпретації чинника «конструктивної виховної протекції». Як і в попередніх випадках, його середні значення достовірно вищі в представників неповних сімей (див. табл. 1–2). Якщо врахувати змістовні характеристики цього чинника, то стає очевидним, що представники неповних сімей, на відміну від повних, характеризуються більш вираженим рівнем батьківської протекції під час виховання дитини. Їм більшою мірою властиве позитивне ставлення до дитини, прагнення брати активну участь у її вихованні, приділяти багато часу, сил та уваги, зробити виховання дитини справою всього життя; приймати дитину такою, якою вона є, поважати та визнавати її індивідуальність, схвалювати її інтереси, підтримувати її плани, проводити з нею достатньо багато часу. У таких батьків достовірно частіше проявляється прагнення до кооперації з дитиною, заохочення її самостійності й ініціативності; прагнення бути з нею на рівних, максимально скоротити психологічну дистанцію між собою та дитиною, бути ближчим до неї, задовольнити її основні розумні потреби, захистити від неприємностей тощо.

Проте в батьків – представників неповних сімей, на відміну від повних, вищий ризик прояви іпохондричних настанов щодо дитини. «Слабке місце» таких батьків – підвищена невпевненість, страх помилитися, перебільшені уявлення про хворобливість дитини.

Ураховуючи викладене вище, можемо припустити, що представники неповних сімей більш зорієнтовані на конструктивне та відповідальне ставлення не лише до своїх обов'язків як батьків, а й до самої дитини: її потреб, інтересів, захоплень тощо. Така «виховна» диспозиція відображає особистісну настанову батьків на виховання в дитини людяності, співпереживання, емпатії, тобто тих рис характеру, які визначають моральний розвиток особистості.

Проаналізуємо ймовірні причини цієї закономірності. Логічним поясненням цього факту, на нашу думку, може бути розуміння партнерами ситуації, урахування нових завдань, які постають перед ними в умовах просторової розлуки, та побудова адекватної системи дій, що є запорукою збереження психологічної рівноваги та благополуччя в сім'ї. І навпаки, нерозв'язаність конфліктних, кризових ситуацій під час перетворення сім'ї у функціонально неповну поглиблює неблагополуччя родини та може призвести до її розпаду.

Якщо завершити цей дослідницький блок загальним аналізом виявлених тенденцій щодо «психастенічної особистісної диспозиції» (чинник 4), для якого рівень достовірності майже досягнув зони статистичної значимості, то зауважимо, що його середні значення достовірно більш виражені в досліджуваних із неповних сімей. Щодо змістової інтерпретації, то їм більшою мірою притаманне домінування тривожно-помисливих тенденцій із проявом постійної невпевненості в собі, нерішучості, боязкості й уразливості.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Підбиваючи підсумки, зазначимо, що статистичний аналіз відмінностей за рівнем вираження особистісних чинників у досліджуваних із різним сімейним статусом (неповна, повна сім'я) дав змогу виявити важливі закономірності:

1. Статистично значимі відмінності за рівнем вираження особистісних чинників у досліджуваних із різним сімейним статусом виявлені щодо «екстравертованої особистісної диспозиції» ($p < 0,05$), «потуральної виховної диспозиції» ($p < 0,05$) та «конструктивної виховної протекції» ($p < 0,05$).

2. У досліджуваних із неповних сімей середні значення чинників «екстравертованої особистісної диспозиції», «потуральної виховної диспозиції», «конструктивної виховної протекції», «психастенічної особистісної диспозиції» достовірно вищі, ніж у досліджуваних із повних сімей.

3. Основними психологічними чинниками особистісного та сімейного функціонування сімей, що мають проблемних дітей, за критерієм сімейного статусу є:

– високий ступінь цілеспрямованості, незалежності, енергійності, самостійності, демонстративності, егоцентризму, відкритості для спілкування з людьми, екстравертованості;

– дратівливість, гнівливість, авторитарність, байдужість до чужого горя, відсутність душевності в стосунках із людьми тощо;

– завзятість та ініціативність, комунікабельність і цілеспрямованість, кмітливість й активність, яскраво виражені організаторські здібності, самостійність та готовність узяти на себе керівництво; товариськість, відвертість, швидкість переключення в справах і спілкуванні, доброзичливість;

– поверховість, нездатність довго зосереджуватися на конкретній справі чи думці, неорганізованість, легковажність, готовність до безоглядного ризику;

– цілковита непостійність проявів, залежність від інших та відсутність вольового контролю в регуляції власної поведінки;

– зорієнтованість на зовнішні аспекти дійсності (соціальні взаємини, сфера спілкування тощо);

– особистісна настанова на реалізацію стратегії потуральної протекції у сфері виховання дитини, зумовлену передовсім розширенням сфери батьківських почуттів;

– максимальне та некритичне задоволення будь-яких потреб дитини й матеріально-побутових, і духовних (насамперед в емоційному контакті з батьками, спілкуванні з ними, їхній любові й увазі);

– заперечення будь-яких форм покарання дитини (або ж роблять це зрідка), надання переваги різним формам заохочення та стимулювання;

– концентрація на стані здоров'я дитини, її соціальному статусі, очікуванні успіхів (часто недооцінюють індивідуально-психологічні особливості дитини);

– позитивне ставлення до дитини, прагнення брати активну участь у її вихованні, приділяти їй багато часу, сил й уваги, зробити виховання справою всього життя;

– домагання до кооперації з дитиною, заохочення її самостійності й ініціативності;

– прагнення бути на рівних, максимально скоротити психологічну дистанцію між собою та дитиною, бути ближчими до неї, задовольнити її основні розумні потреби, захистити від неприємностей тощо;

– іпохондричні настанови щодо дитини – підвищену невпевненість, страх помилитися, перебільшені уявлення про її хворобливість.

4. Батькам проблемних дітей із неповних сімей достовірно властиві такі чинники особистісно-сімейного функціонування:

- «відчуття нестабільності»;
- «підозрілість, недовіра»;
- «труднощі в спілкуванні та взаємодії з іншими»;
- «тривога, страх»;
- «імпульсивність»;
- «емоційна й інтелектуальна незрілість»;
- «сексуальні проблеми»;
- «ригідність»;
- «напруження»;
- «схильність до уникання проблем»;
- «пасивність»;
- «холодність взаємин»;
- «невпевненість, зневіра в собі».

5. Батькам проблемних дітей із повних сімей достовірно властиві такі характеристики особистісно-сімейного функціонування:

- «відчуття нестабільності»;
- «невпевненість, зневіра в собі»;
- «підозрілість, недовіра»;
- «труднощі в спілкуванні та взаємодії з іншими»;
- «тривога, страх»;
- «задоволеність собою»;
- «імпульсивність»;
- «пасивність»;
- «емоційна й інтелектуальна незрілість»;
- «позитивне налаштування на дослідження, сім'ю»;
- «сексуальні проблеми»;
- «холодність взаємин»;
- «конкуренція між батьками або сиблінгами»;
- «ригідність»;
- «напруження»;
- «порушення в соціально-психологічній адаптації»;
- «схильність до уникання проблем».

6. Представники неповних сімей більшою мірою ніж члени сімей із повних родин зорієнтовані на конструктивне та відповідальне ставлення не лише до своїх обов'язків як батьків, але й до самої дитини – її потреб, інтересів, захоплень тощо. Така «виховна» диспозиція

відображає особистісну настанову батьків на виховання в дитини людяності, співпереживання, емпатії – тих рис характеру, які визначають моральний розвиток особистості, водночас некритичної вседозволеності та доступності об'єкта бажань і потреб. Щодо змістової інтерпретації для досліджуваних із неповних сімей значно виражені та притаманні домінування тривожно-помисливих тенденцій із проявом постійної невпевненості в собі, нерішучості, боязкості й уразливості.

Ця стаття не вичерпує всіх чинників повної/неповної сім'ї в сучасному суспільстві. Перспективу нашого дослідження вбачаємо в розробці моделі психологічного супроводу сімей, котрі мають проблемних дітей із повних/неповних сімейних систем. Можемо зробити припущення, що змістовний характер і специфічні особливості виявлених інтегральних особистісних та міжособистісних чинників досліджуваних членів сімей – особистісні предикатори ефективності їх психологічного супроводу. Отримані результати будуть покладені в основу пошуку оптимальної моделі психологічного супроводу й окремої особистості, і всієї сімейної системи, зокрема й самої дитини з проблемами в розвитку, яку ми розглядаємо крізь призму вивчення, едукації та змін дорослих членів сімей.

Література

1. Андреева, Г. М. (2000). *Социальная психология*. Москва: Аспект-пресс, 373 с.
2. Антонов, А. И., Медков, В. М. (1996). *Социология семьи*. Москва: Изд-во МГУ, 304 с.
3. Бодалев, А. А., Столин В. В. (2000) *Общая психодиагностика*. Санкт-Петербург: Речь, 440 с.
4. Бююль, А. (2002). *SPSS: искусство обработки информации: анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей*. Санкт-Петербург: ООО «ДиаСофтЮГ», 608 с.
5. Варга, А. Я. (2011). *Введение в системную семейную психотерапию* (2-е изд. стереотип.). Москва: Когито-Центр, 240 с.
6. Глозман, Ж. М. (2018). *Нейропсихология детского возраста*. Москва: Изд-во «Юрайт», 249 с.
7. Егидес, А. (2002). *Как разбираться в людях, или Психологический рисунок личности*. Москва: АСТ-Пресс, 94 с.
8. Емішянц, О. Б. (2013). *Психологічні особливості самоактуалізації особистості в залежності від типу сім'ї: повної/неповної*. Київ: Логос, С. 131.
9. Жмуров, В. А. (2012). *Большая энциклопедия по психиатрии*. Элиста: Джангар, 864 с.

10. Костів, В. (2001). Соціально-педагогічні основи виховання дітей в сучасній неповній сім'ї. *Вісник Прикарпатського університету*, 5, 154–164.
11. Луценко, О. Л. (2016). Фрайбурзький особистісний опитувальник FPI – перевірка валідності та локальна стандартизація. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, 61, 49–54.
12. Матейчек, З. (1980). Некоторые психологические проблемы воспитания детей в неполной семье. *Воспитание детей в неполной семье*, 70–85.
13. Моляко, В. О. (2017). Робоча концепція стратегічного та тактичного подолання кризових науково-освітніх проблем (психологічні ракурси). *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*, 23, 6–12.
14. Наследов, А. Д. (2004). *Математические методы психологического исследования: анализ и интерпретация данных*. Санкт-Петербург: Речь, 392 с.
15. Слободянюк, І. А., Холодов, О. О., Олексенко, О. І. (1996). *Психолого-педагогічна допомога дітям з акцентуаціями характеру*. Вінниця: [б. в.], 52 с.
16. Чуйко, Л. В. (1975). *Браки и разводы*. Москва: Статистика, 176 с.
17. Эйдемиллер, Э. Г., Юстицкис, В. Ю. (1999). *Психология и психотерапия семьи*. Санкт-Петербург: Питер. 656 с.
18. Bowen, M. (1978). *Family Therapy in Clinical Practice*. New York, Jason Aronson, 565 p.

References

1. Andreieva, H. M. (2000). *Sotsialnaya psihologiya [Social Psychology]*. Moskva: Aspekt-press, 373 p. [in Russian].
2. Antonov, A. I., Medkov, V. M. (1996). *Sotsiologiya semyi [Sociology of the family]*. Moskva: Izd-vo MHU, 304 p. [in Russian].
3. Bodalev, A. A., Stolin, V. V. (2000) *Obshchaia psikhodiagnostika [General psychodiagnosis]*. Sankt-Peterburg: Rech, 440 p. [in Russian].
4. Byuyul, A. (2002). *SPSS: Iskusstvo obrabotki informatsii: analiz statisticheskikh dannyh i vosstanovleniye skrytykh zakonemernosteyi [SPSS: the art of information processing: analysis of statistical data and the restoration of hidden patterns]*. Sankt-Peterburg: ООО «DiaSoftYuG», 608 p. [in Russian].
5. Varga, A. Ya. (2011). *Vvedenie v sistemnyuyu semeinuyu psikhoterapiyu (2-e izd. stereotipnoe) [Introduction to Systemic Family Psychotherapy (2nd ed. Stereotyped)]*. Moskva: Kogito-Tsent, 240 p. [in Russian].
6. Glozman, Zh. M. (2018). *Neiropsihologiya detskogo vozrasta [Pediatric Neuropsychology]*. Moskva: Izdatelstvo Yurait, 249 p. [in Russian].
7. Egides, A. (2002). *Kak razbiratsia v liudiah, ili Psikhologicheskiiy risunok lichnosti [How to understand people, or a psychological drawing of personality]*. Moskva: AST-Press, 94 p. [in Russian].
8. Emishiants, O. B. (2013). *Psikhologicheskiye osoblyvosti samoaktualizatsiyi osobystosti v zalezhnosti vid typu simyi: povnoyi/nepovnoyi [Psychological peculiarities of self-actualization of specialties in the type of SIM: secondary / non-continuous]*. Kyiv: Lohos, P. 131 [in Ukrainian].

9. Zhmurov, V. A. (2012). Bolshaya entsiklopediya po psihiatriyi [*Great Encyclopedia of Psychiatry*]. Elista: Dzhangar, 864 p. [in Russian].

10. Kostiv, V. (2001). Sotsialno-pedahohichni osnovy vykhovannia ditei v suchasniy nepovniyi simyi [*Social and pedagogical foundations of whirlwind children in extreme disabilities*]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu*, 5, 154–164 [in Ukrainian].

11. Lutsenko, O. L. (2016). Fraiburzkyi osobystisnyi opytuvalnyk FPI – perevirka validnosti ta lokalna standartyzatsiya [*FPI Freiburg personal questionnaire – validation and local standardization*]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina*, 61, 49–54 [in Ukrainian].

12. Mateichuk, Z. (1980). Nekotoryie psikhologicheskiye problemy vospitaniya detey v nepolnoy semye [*Some psychological problems of raising children in single-parent families*]. *Vospytanye detei v nepolnoi seme*, 70–85 [in Russian].

13. Moliako, V. O. (2017). Robocha kontseptsiya stratehichnoho ta taktychnoho podolannia kryzovykh naukovo-osvitnikh problem (psykholohichni rakursy) [*Working concept of strategic and tactical overcoming of crisis scientific and educational problems (psychological perspectives)*]. *Aktualni problemy psikhohihiyi: zb. nauk. prats Instytutu psikhohihiyi imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy*, 23, 6–12 [in Ukrainian].

14. Nasledov, A. D. (2004). Matematicheskiye metody psihologicheskogo issledovaniya: analiz i interpretatsiya dannyh [*Mathematical methods of psychological research: analysis and interpretation of data*]. Sankt–Peterburg: Rech, 392 p. [in Russian].

15. Slobodianiuk, I. A., Kholodova, O. O., Oleksenko, O. I. (1996). Psykholoho-pedahohichna dopomoha ditiam z aktsentuatsiyamy kharakteru [*Psychological and pedagogical assistance to children with character accents*]. Vinnytsia, 52 p. [in Ukrainian].

16. Chuiko, L. V. (1975). Braki i razvody [*Marriages and divorces*]. Moskva: Statistika, 176 p. [in Russian].

17. Eidemiller, E. G., Yustitskis, V. Yu. (1999). Psihologiya i psihoterapiya semyi [*Family psychology and psychotherapy*]. Sankt-Peterburg: Pyter, 656 p. [in Russian].

18. Bowen, M. (1978). *Family Therapy in Clinical Practice*. New York, Jason Aronson, 565 p. [in English].

Received: 20.08.2019

Accepted: 11.09.2019